

Marijana HAMERŠAK

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Izvorni znanstveni rad.

Prihvaćen za tisak 7. 2. 2020.

Popisi pretplatnika kao paratekst: od društvene hijerarhije do zamišljene zajednice*

U diverzificiranom i dinamičnom, ponekad i do razine neprepoznavanja cjeline ili šireg konteksta usitnjenom polju istraživanja književnosti i knjige, rijetki su pojmovi i prakse koji još uvijek traže svoje teorijski prepoznatljivo mjesto. Kako je to već uočeno u literaturi (Thomas 1998: 141), među njima su, unatoč nemalom broju minucioznih, empirijski usmjerenih radova o pretplatništvu (npr. Clapp 1931, Lakuš 2009, Lakuš i Vukadin 2012, Lockwood 2001, Самарин 2015, Wallis 1974), i pojmovi pretplatnika i pretplate, odnosno pretplatništva. Radi se o pojmovima koje, očekivano, ne nalazimo u modelima poput onog Romana Jakobsona (2008: 105–116), koji ni ne teže zahvatiti konkretne aktere i aspekte verbalne, pa tako niti književne komunikacije. No, ono što začuđuje, oni izostaju i u modelima iz područja povijesti knjige koji su usmjereni na materijalne aspekte cirkulacije tekstova. Jedan od možda najpoznatijih takvih modela svakako je model komunikacijskog kruga ili cirkulacije tekstova Roberta Darntona (1982). Darntonova vizualizacija komunikacijskog kruga obuhvaća autore, nakladnike, tiskare (slagare i dr.) s dobavljačima (papira, tinte i dr.), distributerima (agentima, krijumčarima i dr.), prodavačima knjiga (malim i velikim trgovcima knjigama i dr.), čitateljima (kupcima, članovima knjižnica i dr.), no ne i pretplatnicima. Darnton (1982: 76), doduše, u elaboraciji samog modela, kada piše o nakladniku, spominje i popise pretplatnika kao potencijalno relevantne izvore za istraživanje povijesti distribucije knjige, referirajući se pritom na projekt Sveučilišta Newcastle upon Tyne posvećen upravo popisima (usp. Robinson i Wallis 1975, Wallis 1974).¹ Osim toga, Darnton se drugdje (usp. Lakuš i Vukadin 2012: 35–36), prije svega u svojoj po mnogočemu pionirskoj studiji *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1780* iz 1979. godine, ekstenzivno bavi upravo pretplatništvom i njegovim klasnim, geograf-

skim i drugim dimenzijama u danom kontekstu. Sve to navodi na zaključak da su pretplatnici iz Darntonova komunikacijskog kruga, po svemu sudeći, izostali iz strukturalnih razloga, prije svega zato što se realiziraju u okviru polja djelovanja drugih aktera. Dakako, akteri kojima Darnton daje distinktivno mjesto u krugu također nemaju fiksna polja djelovanja pa, recimo, nakladnik nekog teksta može biti i njegov distributer i prodavač, no za njih se, za razliku od pretplatnika, može jasno izdvojiti središnje polje – čitatelj-čitanje, autor-pisanje, nakladnik-objavljivanje – s odgovarajućim mjestom u nizu produkcija-distribucija-recepcija. Nasuprot tomu, pretplatnici, osim u raspačavanju, paralelno često sudjeluju u financiranju ili barem planiranju tiska te su ujedno, no ne i nužno i čitatelji (usp. npr. Barac 1933, Lakuš i Vukadin 2012, Lockwood 2001, Wallis 1974). S obzirom da se, dakle, pretplatništvo može aktualizirati na različitim mjestima komunikacijskog kruga, kako ga definira Darnton, te u okviru djelovanja različitih aktera, pretplatnike se, za razliku od autora, nakladnika, tiskara, distributera, knjižara i čitatelja, ni ne može izdvojiti kao zasebne aktere u produkcijsko-distribucijsko-recepcijskom lancu prenošenja teksta od rukopisa do knjige.

Osim u teorijskim elaboracijama, pretplatnici su vrlo često nevidljivi i na razini elementarnih bibliografskih i kataložkih opisa. Popisi pretplatnika pridodani knjigama u pravilu se, naime, ne evidentiraju u bibliografijama i katalozima (Breckbill 2013: 464, za iznimku usp. Lakuš 2005), pa ih tako ne nalazimo ni za hrvatski kontekst temeljnoj *Gradi za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga: 1835–1940*, što značajno otežava njihovo istraživanje.² Osim toga, popisi se vrlo često ne prenose u druga, ponovljena, pa ni kritička izdanja nekog naslova (Lockwood 2001: 131), što govori u prilog tezi o njihovoj percepciji kao izvankontekstualnih, pa čak i izvanknjižnih elemenata knjige (Amory 1995: 94), o čemu će još biti riječi.

* Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom *Ekonomski temelji hrvatske književnosti* (IP-2016-06-2613).

¹ S druge strane, više od tri desetljeća kasnije, u jednom od najnovijih pregleda povijesti knjige popisi se diskreditiraju kao ona vrsta izvora koja “ništa ne govori o motivacijama za kupovinu ili posudbu, niti o tome kako su se točno knjige čitale” (Raven 2018: 122).

² U kontekstu uvida o “nevidljivosti” popisa pretplatnika u katalozima i bibliografijama i prvi obuhvatniji istraživački zahvati pretplatništva usmjeravali su se upravo na izradu bibliografija popisa pretplatnika (Robinson i Wallis 1974) te analize popisa kojima se bibliografe i knjižničare težilo “uvjeriti u njihovu važnost” (Wallis 1975: 270).

Nimalo neočekivano s obzirom na sve do sada rečeno, pretplatništvo je nevidljivo i iz perspektive parateksta, u smislu heterogenih, povijesno promjenjivih, neobaveznih, tekstualnih, materijalnih i spacijalnih, verbalnih i neverbalnih elemenata koji izravno okružuju tekst ili se na njega referiraju, a koji “omogućuju tekstu da postane knjiga i da se kao takav ponudi svojim čitateljima i općenito publici” (Genette 1997: 1). Gérard Genette, rodonačelnik pojma paratekst u istoimenoj studiji navodi i analizira autora, naslov, predgovor, pogovor, posvetu i niz drugih elemenata, no ne i popise pretplatnika ili pozive na pretplatu, iako bi se i oni s lakoćom mogli svrstati u paratekst.³ Usmjeren na sinkroniju, a ne na dijakroniju, na “opću sliku, a ne k povijesti parateksta” (Genette 1997: 13–14), Genette ipak nije zahvatio i popise kao, gledano iz povijesne perspektive i na razini ukupne produkcije (Lockwood 2001: 122), ipak marginalne elemente knjige. Unatoč tomu, u literaturi se popise pretplatnika ponekad, doduše više anegdotalno, intuitivno opisivalo kao paratekst (npr. Lockwood 2001: 130).

Polazeći od Genettova poziva na daljnja istraživanja parateksta (Genette 1997: 14), ovim se radom na primjerima iz hrvatskog konteksta teži analitički produbiti i preispitati intuitivno razumijevanje popisa pretplatnika kao parateksta. Drugim riječima, njegov je cilj nevelikoj, ali profiliranoj literaturi o pretplatništvu u hrvatskom kontekstu, u kojoj su popisi bili jedan od izvora istraživanja šire teme produkcije i distribucije knjiga (npr. Barac 1933. i s.a. [1935], Falški 2018, Vodnik 1906) i časopisa (npr. Prpa Jovanović 1988) ili sjecišta analize dobnih, klasnih i inih značajki pretplatnika, podupiratelja knjige i potencijalnih čitatelja (usp. npr. Lakuš 2009, Lakuš i Vukadin 2012, Mrazović 1876, Vraz 1845), pridonijeti razmatranjima popisa pretplatnika kao elementa knjige, dotičući se pritom i tema iz kulturne i društvene povijesti. Slijedom kategorija i parametara koje je razvio Genette u svojoj studiji o paratekstu, pokušat će se opisati i u osnovnim crtama analizirati temporalne, spacijalne, supstancijalne, pragmatične i funkcionalne značajke popisa pretplatnika u danom kontekstu.

Polazeći od fondova triju za povijest knjige u hrvatskom kontekstu ključnih biblioteka, Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Knjižnice Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te Gradske knjižnice pri Knjižnicama grada Zagreba, a ne od jezičnog, mjesnog ili nacionalnog kriterija pri određenju pripadnosti nekog autora ili izdanja hrvatskom kontekstu, u radu će se nastojati uvažiti specifičnosti konteksta koji se danas prepoznaje kao hrvatski, prije svega nje-

gova interkulturalnost, višejezičnost i višepismenost. U radu se stoga analiziraju knjige koje su pohranjene u spomenutim bibliotekama, neovisno o tome gdje su tiskane, na kojem su jeziku ili pismu pisane i uz koju se nacionalnu književnost obično vezuju one ili njihovi autori. Korpus ovog rada, drugim riječima, obuhvaća knjige tiskane na latinici, ćirilici ili gotici, pisane na talijanskom, njemačkom, hrvatskom te srpskom jeziku. S obzirom da se popisi pretplatnika, kao što je naznačeno, ni za dani kontekst uglavnom ne mogu izdvojiti uz pomoć bibliografskih pomagala, oni su za potrebe ovog rada utvrđeni putem izravnog uvida u knjige za koje se temeljem literature ili drugih izvora pretpostavilo da su bile objavljene u pretplati. Osim literature iz područja povijesti knjige i pretplatništva, konzultirani izvori i literatura obuhvatili su i literaturu o oglašavanju u starijim periodicima (npr. Lakuš i Magušić-Dumančić 2017, Rišner i Glušac 2011, Velagić i Dolfić 2009), dijelom i stariji periodički tisak (*Danica ilirska*, *Zora dalmatinska* itd.), osobne fondove i, prije svega, pozive na pretplatu pohranjene među plakatima, knjižarskim objavama i katalogima Zbirke rukopisa i starih knjiga pri Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu te u manjoj mjeri i pri Gradskoj knjižnici Knjižnica grada Zagreba. Na taj je način u okviru istraživanja od kraja 18. stoljeća do danas detektirano šezdesetak knjiga objavljenih u pretplati te višestruko manje, tek dvadesetak popisa pretplatnika.⁴

TEMPORALNA DIMENZIJA

Popisi pretplatnika temporalno su specifičan paratekstualni element knjige. Njihova se pojava u literaturi obično vezuje uz zamah kapitalizma, jačanje kupovne moći i općenito širenje novca (Robinson i Wallis 1975), što su procesi koji se nisu simultano odvijali u različitim sredinama. U engleskom kontekstu najstariji popisi stoga potječu s početka 17. stoljeća, dok se drugdje popisi javljaju uglavnom kasnije, ovisno o hodu spomenutih, širih društveno-ekonomskih procesa kojih su dio. Tako, recimo, u ruskom kontekstu najstariji sačuvani popisi potječu iz druge polovice 18. stoljeća (Самарин 2015), dok se pretplatništvo u hrvatskom kontekstu, koliko je poznato, javlja tek od kraja tog stoljeća, od kada datiraju najstariji poznati poziv na pretplatu (Occhi [1783]) i najstariji poznati popis pretplatnika (Dombay 1794),

³ U skladu s Genettovim (1997) razlikovanjem između dviju vrsta parateksta, periteksta i epiteksta, popisi pretplatnika bili bi peritekstualni (u knjigu uključeni) elementi knjige, a pozivi epitekstualni (knjizi izvanjski).

⁴ Broj knjiga s popisima pretplatnika bio bi zasigurno veći da se istraživanje temeljilo na sustavnom, a ne selektivnom uvidu u fondove navedenih knjižnica, ali i da je obuhvatilo i druge knjižnice. Iz literature (Lakuš 2005) je, recimo, poznato da je *moralna pjesma za mladež* o Ananiju i njegovoj supruzi Safiri, koju 1848. godine u Zadru tiskao je Jovan Sundečić, sadržavala i popis pretplatnika, no u ovom se radu ne referira na taj popis jer je primjerak te knjige, koji je, sudeći prema katalogu, bio dio fonda Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, danas izgubljen.

prvi na talijanskom i hrvatskom, a drugi na njemačkom jeziku. Širenjem i profesionalizacijom nakladničko-knjižarske djelatnosti u drugoj polovici 19. stoljeća popisi su i u hrvatskom kontekstu iščezli iz knjiga, no pretplatništvo se uvjetno rečeno zadržalo i u narednim stoljećima. U 20. stoljeću u hrvatskom se kontekstu pretplatništvo, kao i u drugim sredinama (za SAD usp. Tryon 1947: 219), vezivalo uz skupa višesveščana izdanja klasika ili posebno cijenjenih autora (npr. Knjižara Vasić s.a. [193?]), kao i enciklopedijske i leksikografske publikacije koje nisu objavljivale popise pretplatnika (npr. Uprava s.a. [194?], Jugoslavenski leksikografski zavod 1981) te, s druge strane, i uz publikacije lokalnog karaktera (za Veliku Britaniju usp. Wallis 1974: 269) koje su možda i imale popise pretplatnika, no oni nisu detektirani u okviru ovog istraživanja.

Za razliku od pretplatništva kao prakse koja se, barem u odcjecima, ne samo održala do danas, nego se omedavno i razgranala obuhvativši i mrežne platforme za prikupljanje sredstava (eng. *crowdfunding platforms*), objavljivanje imena pretplatnika u formatu popisa ne prakticira se još od 19. stoljeća. No to ne znači da su imena onih koji su u obliku pretplate, donacije ili nekako drugačije financijski potpomogli objavljivanje neke publikacije posve iščezla iz knjiga. Umjesto na popisima, imena pretplatnika od 20. stoljeća svoje mjesto eventualno nalaze u zahvalama ili nekom srodnom paratekstualnom formatu (npr. foto prilozima) koji financijski aspekt, odnosno prinos tisku knjige stavlja u drugi plan (usp. npr. Kršinić Lozica 2018: 111, s.p., Zaradija Kiš i Sabotić 2016: s.p.), otkrivajući ujedno višedimenzionalnost, kao i povijesne preobrazbe manifestacija pretplatništva, a o kojima će još biti riječi.

U nekim su se sredinama, poput francuske (usp. Kirsop 2010), a kojima, s obzirom na trenutne spoznaje, možemo pridružiti i hrvatsku, popisi pretplatnika iznimno rijetko objavljivali. Imajući u vidu cjelokupnu knjižnu produkciju u Dalmaciji od prelaska pod vlast Austrijske Carevine 1815. godine do sredine tog stoljeća, a koja obuhvaća više od tisuću jedinica, od kojih mnoge doduše nisu bile knjige, Jelena Lakuš u članku o pretplatnicima bilježi tek deset knjiga s pretplatničkim popisima, od kojih u članku poimence navodi osam (Lakuš 2009: 38, usp. Lakuš 2005). Ni približno sistematičan uvid u fond Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu te fondove Knjižnice Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Gradske knjižnice pri Knjižnicama grada Zagreba iznjedrio je tek desetak dodatnih naslova.⁵

Suprotno Barčevoj tvrdnji da su svi preporodni “pisci na kraju svojih knjiga donosili imena ljudi, koji

⁵ Popis knjiga s popisima pretplatnika nalazi se na kraju rada, nakon popisa literature i izvora. Bibliografski opisi knjiga s popisima pretplatnika djelomično su usklađeni s opisima navedenih knjiga u katalozima knjižnica u kojima su pohranjene.

su se pretplatili na njihovu knjigu” (1954: 145), to su ipak činili samo rijetki. Slično je bilo i u postpreporodnom razdoblju, nakon kojeg popisi, kao što je spomenuto, po svemu sudeći, iščezavaju iz knjiga.⁶ Objavljivanje ili neobjavljivanje popisa pretplatnika u knjizi ovisilo je o cijelom nizu faktora, od kojih su neki mogli biti posve tehnički, a neki primarno simbolički, neki vezani uz pitanja vrednovanja, cenzure, prezira i prestiža, o kojima će u ovom radu tek biti riječi, a neki i uz pitanje efikasnosti komunikacije na daljinu prije uspostave željeznice ili redovite pošte. Naime, u prvoj polovici 19. stoljeća, u uvjetima izrazito komplicirane, nizom posrednika obilježene, dugotrajne komunikacije između autora ili nakladnika s jedne strane i pretplatnika s druge, nezadovoljstvo pretplatnika čija imena nisu prije tiska stigla do autora ili nakladnika moglo se izbjeći tako da knjiga uopće ne sadrži popis pretplatnika, umjesto da ih se u istom izdanju, opet vjerojatno nepotpuno, naknadno uvrštava u popis u, recimo, kategoriji “docnie poslanih”, kao što je to učinio Stanko Vraz u *Glasima iz dubrave Žeravinske* (1841).⁷

Nadalje, popisi se, razumljivo, nisu objavljivali ni u knjigama s izrazito moralno ili politički suspektim sadržajima. Poznati su, iako ne za hrvatski kontekst, primjeri poziva na pretplatu na politički sporne naslove u kojima se isticalo da se popis neće tiskati (Lockwood 2001: 131), kao i primjeri popisa koji su imali fiktivna, izmišljena imena pretplatnika (Richardson i Wallis 1975: III). Problematike odnosa popisa i političkih prilika dotiče se i Dragojla Jarnević u svojem *Dnevniku*, koji je već mobiliziran u povijestima knjige i čitanja (usp. Lakuš i Bajić 2014). U travnju 1843. godine Jarnević, zaokupljena tada još neizvjesnom sudbinom tisuću poziva na pretplatu koje je nekoliko mjeseci prije razaslala za svoje *Domородne poviesti*, u svojem dnevniku bilježi:

⁶ Među knjigama koje su se oglašavale u pretplati, ali su objavljene bez popisa pretplatnika su: *Rucna knjivica* iz 1837, *Pjesme* Ivana Trnskog iz 1842, *Berretto Rosso* Marka Kažotića iz 1843, *Kukuljevićeva izabrana djela* iz 1840-ih, *Pjesme/Poemetti* Ane Vidović iz 1844, *Naputjenja za delotvorno življenje* Ilije Rukavine Ljubačkog iz 1845, *Basne* Ignjata Čivića Rohrskog iz 1844, *Ljubice* Mirka Bogovića iz 1844, *Vila Ostrožinska* Ognje-slava Ostrožinskog iz 1845, *Pervenci* Petra Preradovića iz 1846, *Ogledalo Iliriuma* Ivana Šveara iz 1839–1840, *Ilirsko-němačkotalianski mali rěčnik* tzv. Drobničev rječnik iz 1846–1849, *Obuka malenih* Stjepana Iljaševića iz 1850, *Narodna knjiga koledar* Ivana Filipovića iz 1859, *Sačurica i šubara* Ilije Okrugića Srijemca iz 1864. itd.

⁷ Riječima Branka Vodnika u studiji “Hrvatska preporodna knjiga u trgovini”: “Odašiljanje knjiga bijaše otešćano, jer nije bilo željeznica, pa su knjige išle od ruke do ruke, dok su stigle na pravo mjesto” (Vodnik 1906: 114). Više o “odašiljanju” knjiga može se saznati iz bogate korespondencije i drugih spisa Vjekoslava Babukića, tajnika Ilirske čitaonice, kasnije Matice ilirske u ključnom razdoblju od 1838. do 1846. godine (usp. Babić 1983), koji se čuvaju u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (Babukić, Vjekoslav. *Spisi različitog sadržaja, nađeni u ostavštini*, NSK R 3994; te: Babukić, Vjekoslav. *Korespondencija b) pisma drugih njemu*, NSK R 3992).

Kriza koja je sada u Hrvatskoj nastala, izražavanja, bojazna radi nepredvidjenih posljedica reštauracije zagrebačke proš. godine u mese. Lipnju mnogo dopriša, da se neće Iliri na ilirska djela pribrajati, i da je mnogih strah kod ovoga svoje ime upisano viditi. (Jarnević 2000: 216)

Jarnević je, međutim, na koncu za svoju knjigu prikupila za tadašnje prilike izrazito velik broj pretplatnika, nešto više od tri stotine, a njihova je imena u skladu s najavom iz poziva (Jarnević 1842) i objavila u knjizi.

Popisi pretplatnika dodatno su temporalno specifičan element knjige ako se u obzir uzme da ih se najčešće nije objavljivalo u ponovljenim izdanjima, što ih čini gotovo jednokratnim paratekstualnim elementom. Taj “[o]dnos prema popisima pretplatnika u različitim izdanjima, od prvog do kasnijih, sam po sebi puno otkriva” piše s dozom ironije Thomas Lockwood i nastavlja:

Od vodećeg mjesta u prvom izdanju, popisi su, očekivano, obično nestajali iz novih izdanja i gotovo da se nikada nisu pojavljivali u devetnaestostoljetnim i dvadesetostoljetnim izdanjima. (Lockwood 2001: 131)

U tom je smislu osobito ilustrativan odnos prema popisima i s njima povezanim paratekstualnim elementima u prvom i drugom izdanju zbirke *Gusle i tambura* Stanka Vraza. Prvo izdanje te Vrazove zbirke, objavljeno 1845. godine, sadržavalo je gusto ispisan popis imena šestotinjak pretplatnika nakon kojeg je slijedio Vrazov komentar popisa i općenito stanja na književnoj i knjižarskoj sceni. Vraz se u njemu bavi geografskom distribucijom i klasnom stratifikacijom svojih pretplatnika, pri čemu otvara šire pitanje tko su podupiratelji tadašnje književnosti. Polazeći od popisa svojih pretplatnika, Vraz zaključuje da nije točno da je siromaštvo “zapreka bržeg napredovanja književnosti naše” budući da popisi jasno pokazuju da tu književnost “podupire baš samo ono isto siromaštvo: ljudi, koji polože danas posljednji svoj novac na oltar književnosti, neznajući hoće li moći sutra iste nasilne potreboće materialne” (Vraz 1845: 185). Takav odnos nije, smatra Vraz, specifičan za književno polje u kojem sam djeluje, nego je u pitanju “hod stvari čovječanstva” za koji je karakteristično da se oni na vrhu društvene i ekonomske piramide ne zanimaju za stvari od općeg dobra, što, kako to pokazuje primjer njemačke književnosti, ne mora nužno imati negativne posljedice na književnu produkciju (Vraz 1845: 186).

Dva desetljeća kasnije, 1864. godine, u okviru izabranih djela Stanka Vraza objavljeno je drugo izdanje zbirke *Gusle i tambura*. Radi se o izdanju koje je težilo očuvanju, terminologijom Jeromea McGanna (1991), fizičkog integriteta teksta i u koje je iz prvog izdanja prenesena Vrazova posveta podupiratelju i stricu Mihovilu Jaklinu, zatim predgovor, zagovor i oproštaj od čitatelja, pa čak i spomenuti Vrazov komentar popisa pretplatnika. Iz tog je izdanja, međutim,

istodobno “ispušten imenik predplatnika” (Vraz 1864: 141), odnosno popis pretplatnika. Tako je u nakladnom prevrednovanju izraslom iz vrijednosnog sustava u kojem se uspješnost pojedinog naslova više nije, kao u slučaju prvog izdanja, izjednačavala s brojem ili društvenim položajem njegovih podupiratelja ili pretplatnika (usp. npr. Lakuš i Vukadin 2012: 33), nego s prepoznatim ugledom autora (usp. Protrka 2008, usp. i Šporer 2010), komentar popisa pretplatnika dobio primat u odnosu na sam popis koji je predmet njegova tumačenja. Štoviše, u isto izdanje uključen je inicijalno epitekstualni (knjizi izvanjski) element: Vrazov poziv na pretplatu na prvo izdanje. Pritom su, simptomatično, iz samog poziva izlučeni oni elementi koji upućuju na cijenu knjige, pa i povoljnost kupnje u pretplati, imena onih koji su prikupljali pretplate za autora, kao i najava da će se imena pretplatnika objaviti u knjizi. Konačno, iz poziva je isključeno i Vrazovo upozorenje pretplatnicima: “Bez novacah neće se nitko smatrati kao predbrojničnik, niti će se poslati knjige bez novacah” (Vraz 1845). Drugim riječima, u drugom izdanju u knjigu je uključen poziv na pretplatu koji je prethodno imao status epitekstualnog elementa, no na način da su iz njega isključeni oni elementi koji su se ticali pretplate kao ekonomske transakcije (iznosi, akteri, pogodnosti itd.). To što, dakle, iz drugog izdanja nisu izostala samo imena pretplatnika, nego i cijeli niz drugih elemenata koji su eksplicitno vezani uz ekonomsku sferu, sugerira da bi ovdje bilo primjereno govoriti, ako već ne o povijesnom primjeru odioznosti književnog establišmenta prema svemu ekonomskom, onda o dubljim vrijednosnim procjepima upisanima u procese diferencijacije i autonomizacije književnog polja (Bourdieu 1995).

SPACIJALNA DIMENZIJA

Poput drugih paratekstualnih elemenata koji se sastoje od poruke u materijalnom obliku, popisi pretplatnika mogu biti smješteni “oko teksta, ili unutar istog sveska, ili na značajnijoj (ili suzdržanijoj) distanci” (Genette 1997: 4). Iako se u literaturi popisi pretplatnika primarno vezuju uz peritekst (u smislu elemenata parateksta koji su dio knjige) i popise objavljene u knjigama, već i površan uvid u arhivsku građu pokazuje da tiskani popisi čine samo manji udio u ukupnom broju popisa pretplatnika. Rukopisni popisi pretplatnika koje su nakladnici ili autori sami sastavljali i koji su se, sudeći već prema odnosu između broja poziva na pretplatu i broja popisa uvrštenih u knjige, samo iznimno tiskali, u Genetteovoj se terminologiji prepoznaju kao elementi privatnog epiteksta u smislu parateksta koji nije u izravnom, fizičkom dodiru s tekstom (Genette 1997: 9).⁸ Radi

⁸ Poznati su, iako rijetki, slučajevi uključivanja rukopisnog popisa u tiskanu knjigu. Na jedan takav popis upućuje Jelena Lakuš

se o popisima koji su nastajali u izravnom ili posrednom kontaktu s pretplatnicima, u nekim slučajevima i na temelju tablica za upisivanje podataka o pretplatnicima koje su se ponekad objavljivale kao zasebni listići (usp. npr. de Cassotti 1841, 1839) ili na zadnjoj stranici letaka kojima se pozivalo na pretplatu (usp. npr. Battara 1845, Bratja Battara 1851, Filipović 1858, Preradović 1845). Tako nastali popisi u međuvremenu su, kao i druga “potrošna” administrativna građa, uglavnom uništeni, dok su same tablice danas sačuvane, ali, uz tek rijetke iznimke (usp. npr. Balestra 1892), u neispunjenom obliku.⁹ No, u drugom tipu građe, primjerice spisima i korespondenciji Vjekoslava Babukića, tajnika Ilirske čitaonice, kasnije Matice ilirske, i kako ga je Tadija Smičiklas nazvao, “prvoga i najvećega knjižara ilirskoga” i *sakupitelja*, pa i koordinatora i blagajnika za većinu pretplata iz tog razdoblja (Smičiklas 1876: 27), nalazimo primjere rukopisnih popisa koji tek čekaju da se na njih usmjeri analitička pozornost.¹⁰ Ovdje će se pozornost, međutim, vratiti na peritekst, odnosno, na popise objavljene u knjigama, na pitanje njihova položaja u knjizi i na moguće interpretacije tih položaja.

Popisi pretplatnika obično su zauzimali mjesto na rubovima knjige, na početku ili na kraju, što je vezano uz cijeli niz postavki i praksi. Jedna od njih je i ta da su se, kako zaključuju F. J. G. Robinson i P. J. Wallis, autori studije nastale u okviru projekta Sveučilišta Newcastle upon Tyne koji spominje Darnton, popisi obično tiskali neposredno prije objavljivanja publikacije, često i “nepaginirano kako bi se lako mogli nadopunjavati” (Robinson i Wallis 1975: IX), ali i “kako bi se njihov položaj mogao prilagoditi potrebama uveza; zbog čega i njegov smještaj ponekad varira u različitim primjercima istog djela” (Robinson i Wallis 1975: IV). Osim toga, popisi pretplatnika koje su oni analizirali i koji bi se mogli označiti kao dio engleske produkcije, nalazili su se

(2005: 170) vezano uz knjigu *Il notturno assalto dei sessanta contro tre seguitori Dobrota di Cattaro nel mese di maggio 1847*. Marka Antuna Vidovića koja na kraju, neposredno prije poziva na *predčislenje*, što je termin koji za pretplatu tih godina koristi i Ana Vidović, donosi “Manifesto d’associazione, rukom pisani popis pretplatnika”. Primjerak te knjige koji se čuva u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti ne sadrži ni tiskani ni rukopisni popis pretplatnika.

⁹ V. tablice u: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga: Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. *Književne objave, katalogi i sl. Hrvatska I i II*, R VIIIa, K-6.

¹⁰ Iako sve do danas neiskorištena, arhivska vrijednost Babukićeve korespondencije prepoznata je vrlo rano. Kako je to formulirao najstariji Babukićev biograf Tadija Smičiklas, prenoseći i dio atmosfere u kojoj je radila Ilirska čitaonica: “Svi su pisci prodavali i širili knjige, al kao što je čitaonica bila središte života ilirskoga, tako je Babukić bio središte svega knjižarstva. **Njegove knjižarske sveze stvarno nam pokazuju, kakova je bila uzajemnost slavenska. – On je u tom poslu kralj nad svimi** – od onih hiljadu listova, u kojih su samo naručbine knjiga, dala bi se lasno sastaviti statistika ilirske knjige” (Smičiklas 1876: 28).

uglavnom na početku knjige, najčešće nakon naslovne stranice, ponekad i nakon drugih uvodnih elemenata knjige, no ponekad i na samom kraju knjige. U istraživačkom kontekstu o kojem je riječ u ovom radu, popisi se najčešće nalaze na kraju knjige, što je uočio već i Branko Vodnik. Imena pretplatnika su u preporodno doba, ističe Vodnik, “redovito bila štampana na kraju knjige. Tako se tada radilo kod Hrvata, Srba, Čeha i drugdje” (Vodnik 1906: 114).

Doduše, nekoliko je najstarijih popisa pretplatnika i u kontekstu o kojem je ovdje riječ našlo svoje mjesto upravo na početku knjige, iza predgovora (usp. npr. Domin Petruševčki 1818, Mikloušić 1821) ili iza naslovnice (usp. npr. Dombay 1794, Domin Petruševčki 1819, 1831). Dodatno, nekolicina starijih popisa, ne nužno samo onih objavljenih na početku knjige, bila je nepaginirana (usp. npr. Matić 1827, Mikloušić 1821, Nagy 1821), što nas vraća na praksu da se popisi naknadno pridružuju knjizi, na način da se, kao što je spomenuto, uvezuju u knjižni blok, ali i samo ubacuju u knjigu, kao što je to bio slučaj s knjigom *Ductor in linguas* Johna Minsheua (1617), jednim od najstarijih naslova na engleskom jeziku objavljenim uz pretplatu (usp. Clapp 1931: 211–212). Ovdje spomenute nenumerirane stranice popisa otvaraju pitanje jesu li možda i neke knjige relevantne i za hrvatski kontekst imale popise pretplatnika koji su se samo ubacivali, ne nužno i uvezivali u knjižni blok, a koji su se štoviše u međuvremenu izgubili? Jesu li neki danas sačuvani nepaginirani popisi (usp. npr. Dombay 1794, Matić 1827, Mikloušić 1821, Nagy 1821) ustvari inicijalno bili samostalni popisi, koji su naknadno uvezani u sačuvane primjerke? Odgovori na ova i srodna pitanja zahtijevali bi šire istraživanje, koje bi obuhvatilo fondove regionalnih biblioteka i podrazumijevalo uvide u različite primjerke istih knjiga.¹¹

Već je spomenuto da su se od 20. stoljeća imena pretplatnika, sada u širem smislu shvaćenih kao onih koji su na neki način materijalno pomogli objavljivanje knjige, u onim rijetkim slučajevima u kojima su se objavljivala paratekstualno smještala u zahvalama u kojima su se k tomu pojavljivala zajedno s imenima onih koji su na druge načine zadužili autora zahvale. Osim u segmentu ovih nazovimo ih paratekstualnih transfera, veze između zahvala i popisa važne su i za razumijevanje odnosa između pretplatništva i drugih modela potpore knjige, prije svega mecenatstva. Sve do prvih desetljeća 19. stoljeća,

¹¹ Već je spomenuto da su se primjerci iste knjige mogli međusobno razlikovati s obzirom na to imaju li ili ne popis pretplatnika (usp. bilješku 9). To nije bio slučaj samo kada se radilo o rukopisnim popisima. Primjerci knjige *La Dalmazia descritta* Francesca Carrare, objavljene u Zadru 1846. godine, koji se čuvaju u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu te u zbirci rukopisa i starih knjiga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, nemaju popise pretplatnika, za razliku od primjeraka dostupnih u zadarskim knjižnicama (Lakuš 2005: 155).

posvete i zahvale su u knjigama, uz naslovnicu, bile mjesto iskazivanja poštovanja i odanosti uglednicima, dobročiniteljima, mecenama (usp. Lakuš 2009: 32). Ti su paratekstualni elementi bili jedna od manifestacija sustava mecenatstva koji je, prema nekim interpretacijama, istisnulo i na koncu zamijenilo pretplatništvo. Pretplatništvu su se, tako glasi teza, okretali oni autori “koji nisu imali financijskih mogućnosti da sami financiraju tiskanje i raspačavanje svojih knjiga i koji nisu mogli naći mecene” (Stipčević 2008: 82). Međutim, slika će biti nešto drugačija ako se u raspravu uključi i paratekstualna perspektiva koja sugerira da bi se povodom ove teme prije trebalo govoriti u kategorijama povijesti veza i prijelaza, nego naglih rezova. Prožimanje pretplatništva i mecenatstva evidentno je, naime, u onim knjigama koje su uz popise pretplatnika sadržavale i obraćanje (zahvalu, posvetu) ugledniku ili meceni. Među njima je, uz netom spomenuto zadarsko izdanje Hektorovićeve *Ribanja i ribarskog prigovaranja* (1846) i Vrazovu zbirku *Gusle i tambura* (1845), i nekolicina drugih knjiga iz prve polovice i sredine 19. stoljeća (npr. Katalinić 1834–1835, 1862b, 1840, 1848, Vračan 1823a i 1823b). Štoviše, treba spomenuti i knjige koje su, sudeći prema pozivima na pretplatu, imale pretplatnike, no ne i popise pretplatnika, ali su zato sadržavale posvetu živućem ugledniku, moguće i meceni u užem smislu. To su, recimo, zbirka *Ruže i tårnje* (s.a.) koju Ljudevit Vukotinović posvećuje Janku Draškoviću ili *Basne* (1844) koje Ignjat Ćivić Rohrski posvećuje također grofu Draškoviću.

Osim toga, najstariji poznati popisi pretplatnika u hrvatskom su se kontekstu, kao što je spomenuto, smještali na početak knjige, dio knjige koji je povijesno rezerviran za posvetu ili zahvalu koja se, između ostalih, upućivala i ugledniku, dobročinitelju, meceni (Bojović 1989, Šundalić 2013). Spone između mecenatstva i pretplatništva naziru se, konačno, i iz onih zahvala pretplatnicima koje su se koristile kićenim, pa i snishodljivim rječnikom karakterističnim za obraćanja mecenama, a za što je dobar primjer zadarsko izdanje Hektorovićeve *Ribanja i ribarskog prigovaranja* u kojem se pretplatnike oslovljavalo kao *blagorodne*, dok se pretplatu opisivalo kao *svetu odluku* (Ljubić 1846: s.p.). Štoviše, i time izlazimo iz sfere parateksta, ali ostajemo u domeni teme odnosa pretplatništva i mecenatstva, neki su autori poput Vraza u pretplatnicima vidjeli one koji su “jedini i pravi Mecenati naši” (Vraz 1845: 187),¹² dok se u starijoj literaturi iz povijesti knjige za pretplatništvo koristio i termin “kolektivno mecenatstvo” (Pavić 1984, Robinson i Wallis 1974: 261, usp. i Lakuš 2009).

¹² Smičiklas (1876: 27) spominje da je udovica Vuka Stefanovića Karadžića u pozivu na pretplatu na novo izdanje njegovih narodnih pjesama iz 1874. godine prenijela i sljedeće Vukove riječi: “U našem su narodu prenumeranti jedini narodni mecenati zato ih valja uz knjigu našampati.”

Vežano uz problematiku odnosa mecenatstva i pretplatništva, treba se zadržati i na hijerarhiji društvenih odnosa koja je inherentna mecenatstvu kao praksi (Griffin 2006), a koja se u posvetama i zahvalama manifestirala i u obliku tipografskog isticanja imena uglednika u tekstu zahvale ili posvete, ili u obliku hijerarhije njihova oslovljavanja, a što je značilo da je redosljed pojavljivanja u zahvali ili posveti slijedio hijerarhiju društvenih položaja i stavljao primjerice kraljicu ispred grofice i grofa (usp. Vračan 1823a). Taj se tip hijerarhije na specifičan način reproducirao i u popisima pretplatnika, onima koji su na početak popisa stavljali imena uglednika iza kojih su se zatim abecedno, iznimno geografski ili nasumično nizala imena ostalih pretplatnika (usp. npr. Dombay 1794, Hektorović 1846, 1845, 1862a i 1862b, Marjanović 1839, Menis 1848, Nagy 1821, Vraz 1845). Tako su, kako upozorava Lakuš (2009: 34), na popisu pretplatnika knjige *Il Mare Adriatico* Guglielma Menisa, tiskane u Zadru 1848. godine, slijedom, dakle, hijerarhijske logike karakteristične za mecenatstvo, prva mjesta imali civilni i vojni upravitelj Dalmacije, nadbiskup te predsjednik suda, dok su iza njih slijedila abecedno grupirana imena i prezimena, popraćena podacima o zanimanju i mjestu ostalih pretplatnika.

Polazeći od ovih ili srodnih odstupanja u abecednom navođenju imena pretplatnika u popisima pretplatnika, u literaturi se isticala neekonomski, simbolička funkcija popisa te potencijalno fiktivni karakter pretplatnika. Raspravljajući o popisu pretplatnika već spomenutog izdanja *Ribanja i ribarskog progovaranja*, Jelena Lakuš i Jelena Vukadin naglašavaju:

Zanimljivo je istaknuti da je, unatoč abecednom redosljedu, prvo na popisu velikim slovima otisnuto ime hvarskog biskupa Filipa Bardinija. Ne možemo sa sigurnošću znati je li se hvarski biskup, kao uostalom i sve osobe čija se imena pojavljuju pri vrhu pretplatničkih lista, doista na navedena djela i pretplatio, je li njegovo ime ispisano samo iz poštovanja ili pak kako bi svojim ugledom jamčio značaj djela i privukao nove čitatelje. (Lakuš i Vukadin 2012: 50)

Osim toga, “što je veći bio broj pretplatnika, veći je bio ugled nakladnika, osobito ako se na pretplatničkoj listi našlo i ime vladara, visokog crkvenog dostojanstvenika ili neke druge važne javne osobe koja je svojim ugledom jamčila kvalitetu djela” (Lakuš i Vukadin 2012: 36, usp. Lakuš 200: 34).

Osim slijedom spomenute hijerarhijsko-abecedne logike nizanja imena pretplatnika koja se u zahvalama u odcjecima zadržala do danas – pri čemu hijerarhije danas umjesto društvenih hijerarhija, slijede hijerarhije afektivnosti, bliskosti ili udaljenosti, osobnog ili javnog – imena pretplatnika su se i na druge načine raspoređivala na stranicama knjiga. Neki od najstarijih popisa vezanih uz hrvatski kontekst grupirali su pretplatnike na one iz *crkvenog ili duhovnog staleža* i one iz *svjetovnog*, da bi ih zatim unutar tih kategorija dalje navodili abecedno (usp. npr. Domin Petruševečki

1818 i 1819, Matić 1827, Nagy 1821) ili prema toponimima (usp. npr. Mikloušić 1821). Popisi su samo iznimno bili organizirani u potpunosti abecedno (usp. npr. Appendini 1833, Domin Petruševčki 1831, Vračan 1823b), a osobito je često, ne samo u hrvatskom kontekstu, bilo geografsko, topografsko grupiranje pretplatnika (Robinson i Wallis 1975: VI), o kojem će tek biti riječi.

SUPSTANCIJALNA I PRAGMATIČNA DIMENZIJA

Većina paratekstualnih elemenata kojima se bavi Genette su “*tekstualne*, ili barem verbalne prirode: naslovi, predgovori, intervjui, sve odreda iskazi koji, iako međusobno vrlo različiti, ipak međusobno dijele lingvistički status teksta. Paratekst je, dakle, najčešće tekst: ako ipak nije *tekst*, on je već *neki tekst*” (Genette 1997: 7). Paratekst se, međutim, ne mora nužno realizirati kao tekst. Paratekstualni element može biti slikovna (npr. ilustracija), materijalna (npr. veličini fonta) ili, što je važno za popise, čisto podatkovna manifestacija. Takav se podatkovni paratekst, prema Genettu, “ne sastoji od eksplicitne poruke (verbalne ili druge), nego od podataka čije samo postojanje, ako je poznato publici, pridonosi nekom tumačenju teksta i utječe na to kako će tekst biti shvaćen” (Genette 1997: 7).

Visoko shematizirani, unutar sebe ne uvijek konzistentni, faktografski orijentirani popisi pretplatnika također nisu prenosili neku eksplicitnu poruku. Podaci koje su posredovali popisi pretplatnika, a to su, uz ime i prezime, najčešće bili i broj pretplatnika, koji je u kontekstu o kojem je riječ varirao od nekoliko desetaka do već spomenutih više od šest stotina koliko ih je Vraz sakupio za *Gusle i tamburu*. Uz te podatke, u popisima se eksplicitno navodio društveni status pretplatnika; njegovo prebivalište, zanimanje i spol oblikovali su predodžbe o vrijednosti nekog djela, usmjeravali njegovu recepciju i sudjelovali u oblikovanju njegove publike.

Podatkovna orijentacija popisa poticala je, nadalje, s vremenskom odgodom, svoje buduće čitatelje, primarno istraživače, na kvantitativne i prema statistici okrenute analize, koje su, više ili manje uspješno, uz brojeve pretplatnika, otkrivale i klasne, rodne ili prostorne obrasce distribucije pojedinih naslova, kao i obrise različitih čitateljskih publika i njihovih čitateljskih preferencija. Počevši od Vrazove bilješke u zbirci *Gusle i tambura* (1845), fokusirane na klasnu pripadnost pretplatnika, a posebice od “male smotre” ili, kako ju je Antun Barac nazvao (1933), “statistike” čitatelja *Vijenca* Ladislava Mrazovića (1876), preko radova kao što su “*Statistická mapa Ilirysmu*” (Patzl 1935) nastalih u okviru induktivne, empirijske sociologije književnosti iz prve polovice 20. stoljeća, pa do suvremenih radova iz područja povijesti knjige i čitanja (usp. npr. Lakuš 2009, s Lakuš i Vukadin 2012),

popisi pretplatnika u hrvatskom su kontekstu bili predmet kvantitativnih ili kvantitativno temeljenih analiza i opisa.

Uz podatkovnu dimenziju popisa pretplatnika usko je vezano određenje pragmatične dimenzije popisa, odnosno odgovor na pitanje tko se kome obraćao popisom. Danas, kada se, kako primjećuje Thomas Lockwood, s tolikom pažnjom nastoji “držati osobna imena **izvan** knjiga, osim u potpuno kontroliranom ili odobrenom obliku, šokantno je vidjeti toliko imena otisnutih na stranicama” različitih knjiga (2001: 123). Taj je prizor, međutim, mogao imati sasvim drugačije značenje za one čija su imena bila uvrštena na popis. Osim javnog priznanja, ime na popisu govorilo je i o nečijem mjestu u socijalnom univerzumu. Riječima Lockwooda:

Ako si se pretplatio, imao si čast vidjeti ne samo iz zahvalnosti otisnuto vlastito ime, nego i saznati s kim si još u društvu, koliko su drugi potrošili, kao i gdje si na društvenoj ljestvici. (Lockwood 2001: 130)

Pozivi na pretplatu ponekad su potencijalnim pretplatnicima najavljivali da će se u knjizi objaviti popis pretplatnika, iako je, kao što je spomenuto, tako nešto u (post)preporodnom razdoblju bilo logistički izrazito zahtjevno. “Imena sl. gg. predplatiteljah tiskat će se na koncu dĉela, zato umoljavam uljudno gg. sakupitelje predplate, neka izvole s novci poslat i nam i imena, a ono vĉerno i razgovetno”, pisao je Vraz u pozivu na pretplatu na zbirku *Gusle i tambura* (1845). Nešto manje izravno u odnosu na novčana potraživanja najavljivala je i Dragojla Jarnević: “Gospoda p. n. nakupitelji se mole, da blagoizvolje imena i stališ predbrojnikah razgovetno u Karlovac spisateljchah poslati, jerbo ĉe se svi na koncu knjige tiskati; kamo takodjer novce za knjige poslati mogu” (Jarnević 1842). U pozivima se objavljivanje imena popisa pretplatnika, dakle, predstavljalo kao puka formalizacija transakcijskog odnosa, kao vrsta potvrde, računa koji se dostavlja po isporuci. Međutim, pažljiviji pogled otkriva da bi se obećanje objavljivanja popisa pretplatnika moglo čitati i u drugom ključu, onako kako to radi Vodnik tumaĉeći Vrazovu motivaciju za objavljivanje imena pretplatnika. Vraz, naglašava Vodnik, nije imena svojih pretplatnika objavio iz “puke formalnosti, već on tomu izrijetkom podaje tendenciju: neka se vidi ko podupire narodnu knjigu” (Vodnik 1906: 114). Gledano iz ove perspektive, najava objave popisa bila je ujedno i najava simboliĉke razmjene između nakladnika ili autora i pretplatnika, a u kojoj su prvi drugima jamĉili, kao što je spomenuto u okviru rasprave o specijalnoj dimenziji, i javnu zahvalu i priznanje za potporu knjizi.

Osim onima koji su se pretplatili na knjigu, popisi su se obraćali i potencijalnim čitateljima i kupcima knjige koji su slijedom procjene relevantnosti socijalnog univerzuma popisa pretplatnika eventualno procjenjivali društvenu, estetsku ili neku drugu vrijednost neke knjige. Kao što je već spomenuto, imena

uvaženih osoba na popisu, kao i sam broj pretplatnika, interpretirala su se kao znak "uspješnosti neke knjige/spisatelja na knjižnom tržištu, ali i odraz uspješnosti i ugleda nakladnika" (Lakuš i Vukadin 2012: 36). Štoviše, vodeći se upravo popisima, Vraz je u svojoj bilješci, a Mrazović u "maloj smotri", nastojao odrediti smjer i načela recepcije publikacija kojima su se bavili, uočiti preferencije čitatelja i unaprijediti prilike u kojima su djelovali. O Vrazovoj motivaciji i zaključcima već je bilo riječi u okviru rasprave o temporalnoj dimenziji popisa. Poput Vraza, i Mrazović, koji se bavio popisima pretplatnika *Vijenca*, smatrao je da je za svaki "list važno znati, kud mu se ponajviše nalazi čitatelja kakova li su stališa i zanimanja" budući da prema "tom imat će on u mnogo čem udesit svoj rad" (Mrazović 1876: 133). Na Mrazovićevim i Vrazovim popisima i analizama zadržat će se i Antun Barac u svojim znamenitim člancima o književnoj publici objavljenima u prvoj polovici 20. stoljeća (1933 i s.a. [1935]). No, za razliku od Mrazovića i Vraza koji su bili usmjereni na mikrokontekst publikacija koje su analizirali, Barac se zanima nešto širim pitanjima:

Tko je održavao neku književnost? Za koga je ona pisana? Kako je neki narod ili dio njegov reagirao na nju? Kako ta književnost stoji prema društvenom sloju koji je održava, a kako prema ostalim društvenim slojevima?" (Barac s.a. [1935]: 104)

U skladu s time, i za Barca su popisi, kao i za Vodnika (1906), prije svega jedan od izvora za razumijevanje povijesti knjige, što su, kada govorimo o hrvatskom kontekstu, ostali do danas. Pritom se misli prije svega na radove Jelene Lakuš koja je, između ostaloga, osim rada o pretplatništvu kao obliku kolektivnog mecenatstva, s Jelenom Vukadin (2012) objavila i rad iz područja povijesti čitanja u kojem se na temelju popisa pretplatnika nekoliko knjiga objavljenih u zadarskoj tiskari braće Battara između 1835. i 1848. godine iznosi pregled geografske distribucije, profesionalnog profila i spolne strukture pretplatnika. Ponavljajući u osnovi Barčevu misao da pretplatnici nisu nužno ujedno i čitatelji (Barac 1933: 2), autorice naglašavaju da "[s]ame pretplatničke liste svakako nisu dovoljne za izvođenje konačnih zaključaka o čitateljstvu prve polovice 19. stoljeća, ali zasigurno mogu pridonijeti njegovu boljem razumijevanju" (Lakuš i Vukadin 2012: 65).

FUNKCIONALNA DIMENZIJA

Neke su funkcije popisa pretplatnika već navedene u okviru rasprave o do sada spomenutim dimenzijama popisa kao parateksta. U okviru temporalne dimenzije bilo je riječi o ekonomskoj funkciji popisa i njezinom statusu u književnom polju, a u okviru spacijalne dimenzije o upotrebama popisa u svrhe javne zahvale i priznanja. U kontekstu osvrta na pragmatičnu i supstancijalnu dimenziju istaknuta

je prije svega simbolička funkcija popisa. Riječju, od svih u literaturi već prepoznatih funkcija popisa i šireg pretplatništva, do sada nije spomenuta jedino nacionalno-integracijska funkcija, dakle, upravo ona funkcija koja je imala privilegirano mjesto u radovima o pretplatništvu u hrvatskom kontekstu. Ona se doduše najčešće nije izravno vezivala uz same popise, što je donekle i očekivano s obzirom na to da su na popisima središnje mjesto imali, za šire analize društvenih i kulturnih obrazaca, interpretativno ipak ograničeni podaci poput imena i prezimena pretplatnika. No dio podataka o pretplatnicima koji su bili uvršteni na popise imao je veći interpretativni potencijal. Prije svega radilo se o podacima o zanimanju ili položaju pretplatnika, koji se u popisima nisu uvijek navodili, te o podacima o mjestu boravka, rada ili porijekla pretplatnika koji su bili gotovo obavezni. Posljednju, u samim popisima s obzirom na semantičku relevantnost, dakle, istaknutu geografsku, topografsku dimenziju, adresirale su kao relevantnu već i najstarije analize pretplatništva u nas. Vraz je u već spomenutom komentaru uz popis objavljen u zbirci *Gusle i tambura*, osim o deficitu "gospode u skupocenih odjećah" i klasnoj deprivaciji popisa, pisao i o nezadovoljavajućem udjelu pretplatnika iz jezično i geografski najbližih krajeva, tj. iz Slavonije, Dalmacije, Bosne i Srbije. Mrazovićeva je pak "mala smotra predplatnika" *Vijenca* bila ustvari pregled pretplatnika tog časopisa prema podžupanijama civilne Hrvatske i Slavonije te Vojne krajine, odnosno gradova i mjesta unutar različitih podžupanija (riječke, delničke, sisačke, karlovačke, zagrebačke itd.), među kojima Mrazović izdvaja tek Zagreb "koji se sa svojih 317 pretplatnika (i oko 50 raznih izmjena i obvezatnih exemplara) toliko iztiče iznad svih ostalih krajeva, da je vrijedno o njem napose govoriti" (Mrazović 1876: 8).

Iako je sam Mrazović eksplicitno odbacio mogućnost nekog drugog tipa analize, posebice analize klasnog i profesionalnog profila čitatelja *Vijenca*, jer su vezano uz tu sferu "podatci veoma netočni; jer veći dio pretplatnika ne običaje naznačiti svoga stališa" (1876: 8), Barac je u skladu sa svojim fokusom na ekonomskim aspektima produkcije i recepcije knjiga iz Mrazovićeve studije nastojao ekscerptirati upravo tu vrstu zapažanja i zaključaka. "Puštajući po strani Mrazovićevu podjelu 'Vijenčevih' pretplatnika s obzirom na krajeve iz kojih se oni rekrutiraju", piše Barac, "iz te statistike vrijedno je iznijeti ono što njezin sastavljač spominje o staležu i zvanju tih pretplatnika" (Barac s.a. [1935]: 88, usp. Barac 1933: 1). Otprilike u vrijeme u kojem Barac Mrazovićevu geografiju pretplatnika pušta po strani kako bi iz nje izlučio ono što je njezin autor izrijekom označio kao neizlučivo s obzirom na strukturu podataka, objavljena je "Statistička mapa Ilirysmu" (Patzl 1935) koja na zanimljiv način reanimira interes za geografsku ekonomiju pretplatnika, donoseći tablični prikaz geografske distribucije pretplatnika različitih preporodnih časopisa po godinama. "Mapu" je na Sveučilištu u Pragu

u okviru seminara o Ilircima izradio Viktor Patzl, a na nju će se i Barac pozvati u jednom svojem kasnijem radu (1954: 145).

Analitički interes za geografsku distribuciju pretplatnika imao je svoju podlogu u samim popisima koji su, uz iznimku starijih primjera, vrlo često bili topografski organizirani, najčešće prema regijama, gradovima i/ili mjestima. Primjerice, pretplatnici na Vrazovu zbirku *Gusle i tambura* u popisu su bili grupirani prema regijama, odnosno zemljama (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Moravska, Austrija, Češka i dr.) i većim gradovima (npr. za Hrvatsku: Zagreb, Krapina, Bjelovar, Ogulin). Dominacija topografski organiziranih popisa u raskoraku je s dominantnim tendencijama organizacije popisa u nekim drugim sredinama (Robinson i Wallis 1975: VI), ali je u skladu s dosadašnjim istraživanjima ove teme u Hrvatskoj, prije svega s radovima Jelene Lakuš, koja u već spomenutom radu o pretplati u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća također zaključuje da su pretplatnici na popisima “bili najčešće razvrstani prema gradovima” (2009: 40).

Topografska organizacija imena pretplatnika na popisima usko je vezana uz način na koji se prikupljala pretplata u uvjetima, kao što je već spomenuto, nerazvijene komunikacijske i prometne infrastrukture. Umjesto centralizirano, putem autora ili nakladnika, predbilježbe, kao i uplate, prikupljale su se lančano, putem posrednika, povjerenika ili tadašnjom terminologijom geografski raspršenih *sakupitelja* (usp. Bogović 1843, Jarnević 1842, Seljan 1842, Veselić 1848, Vraz 1845) ili *sabiratelja* (usp. Trnski 1842). Oni su bili spona između autora ili nakladnika i pretplatnika, a sve do druge polovice 19. stoljeća imena su im se redovito navodila u pozivima na pretplate, ponekad i na popisima, kao recimo, u popisu uz Vrazovu zbirku *Gusle i tambura* koji je pretplatnike unutar regija i gradova dalje dodatno grupirao prema *sakupiteljima*. Tako su, primjerice, imena pretplatnika iz Zagreba bila dalje grupirana prema imenima onih koji su prikupili pretplatu, dakle, Vjekoslava Babukića, Josipa Šuškovića, Nikole Folnegovića, Vladimira Hranilovića, te u posebnoj grupi “izvan ovih”.

Kako je u praksi moglo izgledati takvo prikupljanje pretplate, oblikovanje pripadnog, topografski organiziranog popisa te na koncu i njegovo “čitanje”, danas možemo tek naslućivati koristeći se pritom bogatije dokumentiranim pretplatnim izdanjima kao što su *Domorodne poviesti* Dragojle Jarnević, objavljene 1843. godine.

Dragojla Jarnević (1842) je u pozivu na pretplatu na *Domorodne poviesti* uz trideset i dva toponima od Dubrovnika do Beča i Beograda navela i imena *sakupitelja*, posrednika koji su u svakom od navedenih mjesta za nju trebali prikupljati pretplatu. Jarnević pritom posrednike nije kontaktirala prije nego što je objavila poziv, niti je s njima dogovorila načine na koje će prikupljati pretplatu. Umjesto toga, ona ih je javno, u samom pozivu na pretplatu sljedećim riječima zamolila za pomoć:

Poznato do sada još teško razprostiranje knjigah u naš narod prisili i mene pod krila sakupiteljah se utiči, zato molim udvorno slav. gore imenovanu gospodu da i meni sa svojim obče poznatom svojom domoljubivosti priteku, kao što su dosada i drugim priteči blagoizvoljili, i da mi neuzkrate podpomoči kod ovoga posla. (Jarnević 1842)

Na isti je način te godine i Dragutin Seljan vrbovao posrednike za pretplatu na svoj impresivni *Zemljopis ilirskih pokrajina*, što otvara mogućnost paradigmatškog značenja primjera koji je ovdje u fokusu.

Kako se to može zaključiti na temelju usporedbe toponima iz poziva na pretplatu na *Domorodne poviesti* s toponimima prema kojima je bio organiziran *Imenik gg. (p.n.) pretplatiteljah*, odnosno popis pretplatnika *Domorodnih poviesti* (1843), kao i iz korespondencije Dragojle Jarnević (usp. pismo Ivana Trnskog Dragojli Jarnević od 19. listopada 1843, u: Šrepel 1901: 208–209), mnogi u pozivu adresirani *sakupitelji* propustili su pribaviti relevantan broj pretplatnika, a neki se ni sami nisu pretplatili. Od trideset i dva mjesta u kojima se, kao što je spomenuto, prema pozivu trebala prikupljati pretplata, čak petnaest nije imalo ni jednog pretplatnika te ih ni ne nalazimo među toponimima prema kojima je u knjizi organiziran popis pretplatnika, odnosno među, nazovimo ih, krovnim toponimima popisa (usp. PRILOG 1). U popisu se osim ovih toponima iz poziva uz koje se, dakle, nije vezivao ni jedan pretplatnik, među krovnim toponimima ne navode ni oni koji su imali jednog ili dva pretplatnika (Bjelovar, Graz, Križevci, Krapina i Kostajnica), dok su dva srodna toponima u popisu objedinjena u jedan (“Cvetlin i sa stranu zagorja” te “Bistrica i sa stranu zagorja” u Zagorje), što nas dovodi do svega dvanaest krovnih toponima prema kojima su se u popisu grupirali pretplatnici (usp. PRILOG 2 i 3).

Pretplatnici *Domorodnih poviesti* na popisima su u nekim slučajevima bili dvostruko geografski situirani, prvo uz krovni toponim, a zatim i uz mjesto boravka ili porijekla koje se nije moralo podudarati s krovnim toponimom (usp. PRILOG 1). Svojom dvojnog geografskom smještenošću pretplatnici su sugerirali kompleksnost komunikacijske situacije koja se odvijala za potrebe realizacije pretplate, a koja je, osim komunikacije između autorice i njezinih desetak uspješnih povjerenika, sabiratelja (usp. PRILOG 3), obuhvaćala i komunikaciju povjerenika i tristotinjak sabiratelja, zahvaćajući šezdesetak toponima i dohvaćajući sve do Trsta, Beča i Pečuha (usp. PRILOG 4). Tim se, drugim riječima, putem pretplatništva oblikovala gusta i geografski razvedena mreža odnosa kakva karakterizira zajednice.

Pretplatništvo se, kao što je spomenuto, u literaturi već, fokusirano ili usputno, dovodilo u vezu s procesima oblikovanja posebne vrste zajednice: nacije. Lakuš je, recimo, osobito s obzirom na pozive na pretplatu, pokazala da se u prvoj polovici 19. stoljeća pretplatništvo “smatralo najvećim domoljubnim činom, osobito ako se ticalo knjiga na narodnom jezi-

ku” (Lakuš 2009: 35). Maciej Falski (2018) je pak pojavu pretplatništva u predpreporodnom razdoblju interpretirao kao jedan od mehanizama i simptoma tadašnjeg procesa pretvaranja književnosti u nacionalno blago i s njime povezanog procesa konstitucije nacije (naroda) kao društvenog agensa, poblizje, procesa u kojem nacija preuzima ulogu mecene. Falski je na nizu primjera skicirao kako su se početkom 19. stoljeća u hrvatskom kontekstu, dakle, prije osnutka simbolički i logistički ključnih institucija poput Ilirske čitaonice, upravo putem pretplate ustanovile predodžbe domovine kao podupiratelja književne produkcije i pretplate kao obaveze prema naciji.

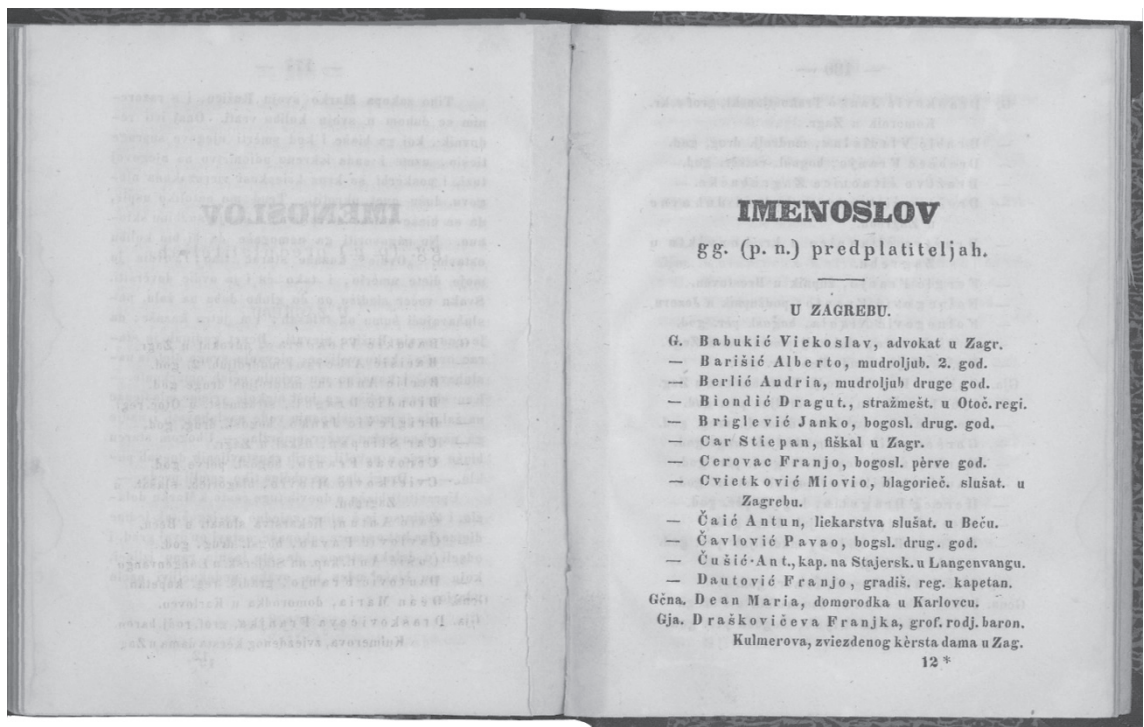
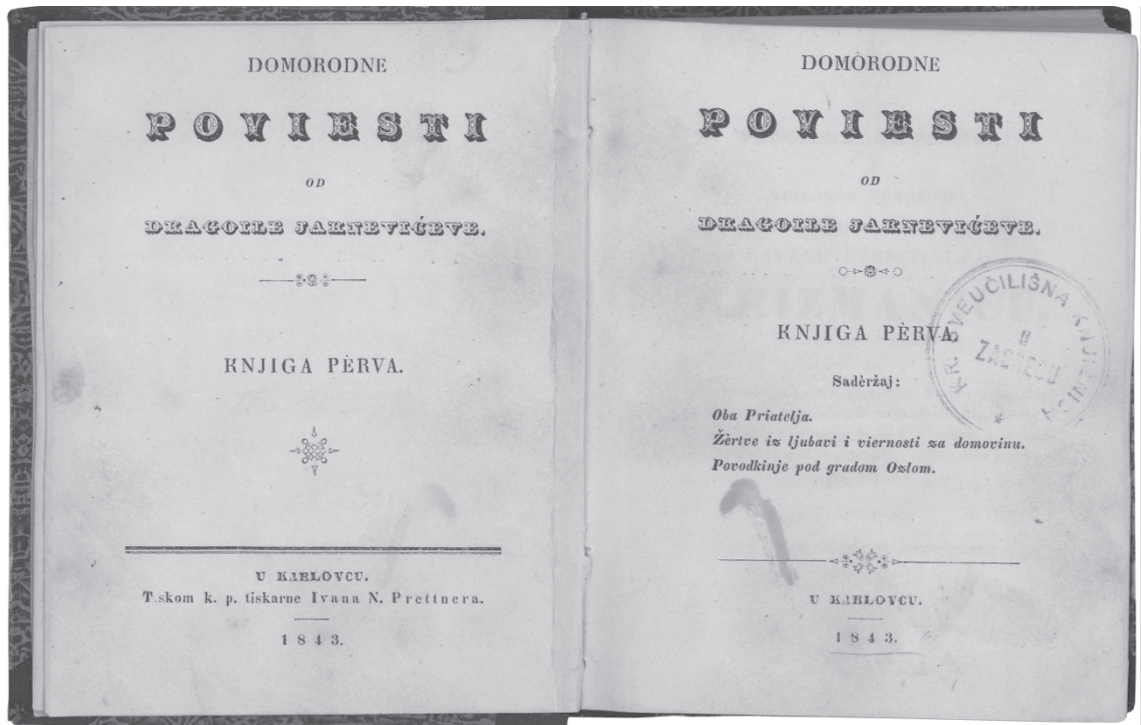
Izravno apelirajući na pretplatu u ime “domoljubnog velikodušja” (Seljan 1842), pozivajući pretplatnike da im “s obće poznatom domoljubivosti priteku” (Veselić 1848) ili ih jednostavno oslovljavajući kao domoljube, “slavno ilirsko čitateljstvo” (Jarnević 1842), “vrjednog domorodca” (Kukuljević s.a. [184?]) “domorodce, brata Iliro-Slavskog” (Marjanović 1838), “bratju, jednakomisleće rodoljube” (Preradović 1845), nesumnjivo je da su i pozivi na pretplatu poput drugih formata, riječima Benedicta Andersona (1991), tiskarskog kapitalizma pridonosili procesima zamišljanja nacije. No, koju su ulogu u tim procesima mogli imati popisi? Jesu li i oni, poput spomenutih poziva na pretplatu ili možda posveta upućenih kolektivnom čitatelju (usp. Lakuš 2010), koji su također jedan od vidova parateksta, sudjelovali u stvaranju zajedničke svijesti i osjećaja pripadnosti zamišljenoj zajednici? Jesu li oni poput novina i romana pridonosili tomu da je sve veći broj ljudi koji nisu bili međusobno u izravnom kontaktu dovodio sebe u vezu s drugima i o sebi mislio na sasvim nove načine (Anderson 1990: 41)?

Popisi poput onih pridruženih Vrazovim zbirkama (1841, 1845), zbirci Dragojle Jarnević (1843) ili drami Stjepana Marjanovića (1839) razlikovali su se od popisa koji su im prethodili svojim odmakom od hijerarhijski ili staleški uređene organizacije pretplatnika, kao i većim, u nekim slučajevima i imponantnim brojem pretplatnika. Oni su reprezentirali veličinu zajednice koja je stala iza knjige, ali i vezivali apstraktna imena pretplatnika uz konkretne toponime, gradove i

mjesta, velika ili mala, bliža ili udaljenija od mjesta na kojem su se nalazili autor, nakladnik, neki drugi pretplatnik ili čitatelj. Toponimi navedeni u tim popisima stoga su signalizirali ujedno i rasprostranjenost i simultanost recepcije dane knjige, odnosno njezinu raspršenost u prostoru u zajedničkom vremenu. U tom smislu oni su mogli funkcionirati kao oblik ne samo zamišljanja, nego i oprostovanja zajednice ili, terminima Charlesa S. Maiera (2016: 280), njezine geografske homogenizacije. Gledano iz te perspektive, oni bi se možda mogli razumjeti kao paratekstualni elementi koji su nadilazili, kako je to formulirala Gayatri Chakravorty Spivak (2011: 20–50), isključivo u tekstu i jeziku smješten moment imaginaciji nacije. U tom slučaju bi se imaginativni potencijal knjige i posebice književnosti proširio s teksta i na paratekst, dok bi pretplatništvo, kao jedna naizgled ekonomski utemeljena praksa, i popisi pretplatnika, kao njezina manifestacija, potencijalno prerasli iz analitičkih izvora u agense povijesti knjige i s knjigom povezanih kulturnih i društvenih praksi.

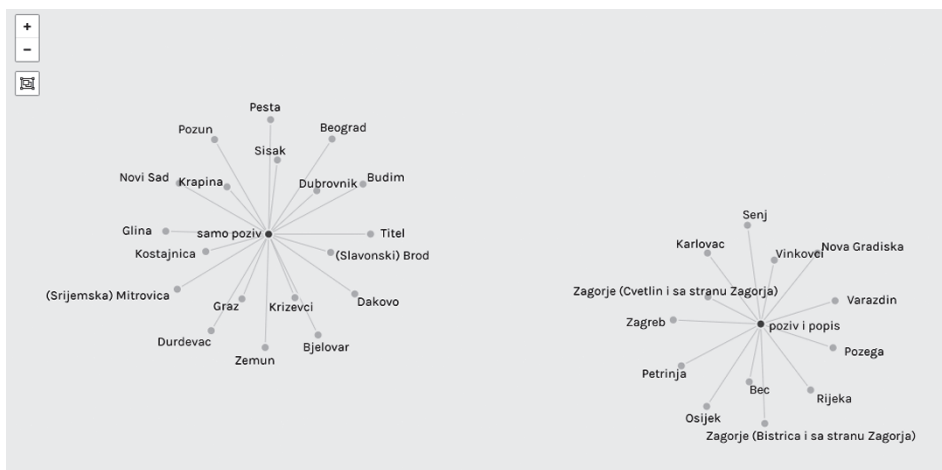
POPISI PRETPLATNIKA KAO PARATEKST

Slijedom Genettova pojma parateksta i s njime povezanih analitičkih dimenzija, u radu se nastojao ponuditi okvir za razumijevanje popisa pretplatnika kao paratekstualnog elementa knjige. Pritom su se pokušale ocrtati osnovne temporalne, spacijalne, supstancijalne, pragmatične i funkcionalne značajke popisa pretplatnika pridruženih knjigama u fondovima izabranih, ujedno za povijest knjige u hrvatskom kontekstu stožernih knjižnica. Interpretirajući uočene značajke iz perspektive povijesti knjige te kulturne i društvene povijesti, u radu su se otvorile teme odnosa književnosti i ekonomije, mecenatstva i pretplatništva, stvaranja književne publike i oblikovanja nacije te, u konačnici, i analitičkog potencijala samog parateksta. Neke od njih pritom su, vezano uz niz faktora, pažljivije, detaljnije i cjelovitije adresirane, dok su neke tek nagoviještene. Na samom kraju, za nadati se je da posljednje nisu nužno propuštene prilike, nego i pozivi na neke buduće rasprave.

Dvostruka naslovnica knjige *Domorodne pripoviesti* Dragoje Jarnević tiskane 1843. godine u Karlovcu i prva stranica popisa pretplatnika sa Zagrebom kao krovnim toponimom. Primjerak knjige pohranjene u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

PRILOG 2

Lijevo: toponimi koji se navode samo u pozivu na pretplatu *Domorodnih poviesti* Dragoje Jarnević (1842), no ne i među krovnim toponimima popisa pretplatnika (Jarnević 1843). Desno: krovni toponimi, odnosno toponimi koji se navode u pozivu na pretplatu i u popisu pretplatnika. Prikaz odnosa između toponima objavljenih u pozivu i krovni toponima popisa izrađen je pomoću platforme za vizualizaciju Palladio istraživačkog laboratorija Humanities + Design pri Sveučilištu Stanford.

PRILOG 3

Na karti su označeni toponimi prema kojima su grupirana imena na popisu pretplatnika knjige *Domorodne poviesti* Dragoje Jarnević (1843), tzv. krovni toponimi, kao i središnji komunikacijski pravac s Karlovcem u sredini kao mjestom tiska knjige i prebivališta autorice. Karta je izrađena pomoću platforme za vizualizaciju Palladio istraživačkog laboratorija Humanities + Design pri Sveučilištu Stanford.

Mreža toponima koji se u popisu pretplatnika knjige *Domorodne poviesti* Dragoje Jarnević (1843) navode kao krovni toponimi i toponimi uz imena pretplatnika prikazani u veličini koja je razmjerna njihovom broju. Karta je izrađena pomoću platforme za vizualizaciju Palladio istraživačkog laboratorija Humanities + Design pri Sveučilištu Stanford.

POPIS LITERATURE I IZVORA

Amory, Hugh 1995. "Virtual Reader. The Subscribers to Fielding's *Miscellanies* (1743)". *Studies in Bibliography* 48: 94–112.

Anderson, Benedict 1990. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga. Prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović.

Babić, Stjepan 1983. "Babukić, Vjekoslav". *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=982>.

Balestra, G. 1892. *Scheda d'associazione [Il nuovo cronista di Sebenico]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska II*, R VIIIa, K-6.

Barac, Antun 1933. "O pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa". *15 dana* 3, 1: 1–3.

Barac, Antun 1954. "Kupci i čitaoci". *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije. I – Književnost ilirizma*. Zagreb: JAZU, 139–149.

Barac, Antun s.a. [1935]. *Članci o književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Binoza.

Battara 1845. *Novo i prvo pečatanje izabrane biblioteke dela izvornih i prevodah u ilirsko-dalmatinskome jeziku*

predjašnjih i živućih pisateljah. Zadar: Battara. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.

Bratja Battara 1851. *Toma Babić cvit razlika mirisa duhovnoga*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska II*, R VIIIa, K-6.

Bogović, Mirko 1843. *Poziv k predplati [Ljubice Mirka Bogovića]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.

Bojović, Zlata 1989. "Marulićeve posvete". *Dani Hvarskog kazališta* 15/1: 34–46.

Bourdieu, Pierre 1995. *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford: Stanford University Press. Prevela Susan Emanuel.

Breckbill, Anita 2013. "Music Publishing by Subscription in 1820s France. A Preliminary Study". *Music Library Association* 69/3: 453–471.

Clapp, Sarah L. C. 1931. "The Beginnings of Subscription Publication in Seventeenth Century". *Modern Philology* 29/2: 199–224.

- Čivić Rohrski, Ignacije 1844. *Basne i kratke pripovesti*. Karlovac: tiskom k. p. tiskarne Ivana N. Prettnera.
- Darnton, Robert 1979. *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1780*. Cambridge i London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Darnton, Robert 1982. "What is the History of Books?" *Daedalus* 111/3: 65–83.
- de Cassotti, Marco 1839. *Le coste e isole dell' Istria e della Dalmazia*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja*. 5. *Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.
- de Cassotti, Marco 1841. *Il berretto rosso. Scene della vita Morlacca*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja*. 5. *Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.
- Falski, Maciej 2018. "Mecene i nacionalno blago. Komparativno čitanje hrvatskog i slovenskog konteksta institucionalizacije književnosti u predilirskom vremenu". *Književna smotra* 40/189 (3): 51–58.
- Filipović, Ivan 1858. *Poziv [Narodna knjiga, Koledar]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja*. 5. *Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska II*, R VIIIa, K-6.
- Genette, Gérard 1997. *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press. Preveo Jane E. Lewin
- Griffin, Dustin 2006. *Literary Patronage in England. 1650–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jakobson, Roman 2008. *O jeziku*. Prir. Linda R. Waugh i Monique Monville-Burston. Zagreb: Disput. Preveo Damjan Lalović.
- Jarnević, Dragojla 1942. *Poziv k predbrojenju [Domo-rodne povesti Dragojle Jarnević]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja*. 5. *Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.
- Jarnević, Dragojla 2000. *Dnevnik*. Prir. Irena Lukšić. Karlovac: Matica hrvatska.
- Jugoslavenski leksikografski zavod 1981. "Jugoslavenski leksikografski zavod". *Start* 25. travnja (kopija iz arhiva ravnatelja Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža).
- Kirsop, Wallace 2010. "Patronage Across Frontiers. Subscription Publishing in France in Enlightenment Europe". *The History of the Book in the West*. 3. 1700–1800. Eleanor F. Shelving, ur. Farham: Ashgate, 57–72.
- Knjižara Vasić (Vasić i Horvat). s.a. [193?] "Poziv na predplatu [Sabrana djela Vladimira Nazora]". *Pregled novih knjiga*. Zagreb: Vasić (Vasić i Horvat), 15–22. Knjižnice grada Zagreba. Zbirka Zagrabiensia, Knjižarstvo: nakladništvo, tiskarstvo, KNJI 655.
- Kršinić Lozica, Ana 2018. *Izvan vidljivoga / Beyond Visible*. Zagreb: Živi Atelje Dajht Kralj.
- Kukuljević, Ivan [184?] *Književni oglas [Različita djela Ivana Kukuljevića Sakcinskog]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja*. 5. *Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.
- Lakuš, Jelena 2005. *Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split i Dubrovnik) u prvoj polovici 19. stoljeća. (1815. – 1850.)*. bibliografija monografskih i serijskih publikacija – grada. Split: Književni krug.
- Lakuš, Jelena 2009. "Pisac i čitatelj. Fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća". *Libellarium* 2/1: 29–45.
- Lakuš, Jelena 2010. "Pisac i čitatelji. Fenomen posveta kolektivnom čitatelju u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća". *Libellarium* 3/1: 29–42.
- Lakuš, Jelena i Anita Bajić 2014. "Dnevnik Dragojle Jarnević kao izvor za povijest knjige i čitanja". *Književna smotra* 46/174 (4): 129–143.
- Lakuš, Jelena i Iva Magušić-Dumančić 2017. "Novine kao medij knjižarskog oglašavanja: 'Danica', prvi hrvatski književni i kulturni list". *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 60/4: 45–72.
- Lakuš, Jelena i Jelena Vukadin 2012. "Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja. Primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća". *Libellarium* 5/1: 33–70.
- Lockwood, Thomas 2001. "Subscription-Hunters and their Prey". *Studies in the Literary Imagination* 34/1: 121–135.
- Ljubić, Šime 1846. "Opomena blagorodnim predbrojiteljim". *Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari složene*. Petar Hektorović. Zadar: Bratja Battara.
- Maier, Charles S. 2016. *Once Within Borders. Territories of Power, Wealth and Belonging since 1500*. Cambridge i London: The Belknap Press i Harvard University Press.
- McGann, Jerome 1991. *The Textual Condition*. Princeton: Princeton University Press.
- Mrazović, Ladislav 1876. "Mala smotra Vienčevih predplatnika". *Vienac* 8/8: 133–136.
- Occhi, Carlo Antonio s.a. [1783]. *Agli amatori della lingua illirica*. Dubrovnik: Carlo Antonio Occhi.
- Prpa Jovanović, Branka 1988. *Srbsko-dalmatinski magazin: 1836–1848. Preporodne ideje Srba u Dalmaciji*. Split: Književni krug.
- Patzl, Viktor 1935. "Statistická mapa Ilirysmu". *Česko-slovensko-jihoslovenská revue* 5/6-7: 157–163.
- Pavić, Milorad 1984. "Stalež i stil". *Naše teme* 28/4-5: 698–706.
- Preradović, Petar 1845. *KNJIŽEVNI POZIV*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja*. 5. *Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6 (kao i u *Zori dalmatinskoj* 22. 12. 1844).
- Protrka, Marina 2008. *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*. Zagreb: FF Press.
- Raven, James 2018. *What is the History of the Book?* Cambridge: Polity.
- Rišner, Vlasta i Maja Glušac 2011. "O početcima časopisnog reklamnog oglašavanja. Od Gajevih oglasa do pisama u ulozima reklamnih poruka". *Zadarski filološki dani III. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zadru i Ninu 5. i 6. lipnja 2009.* Šimun Musa, gl. ur. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i slavistiku, 417–436.
- Robinson, Francis John Gibson i Peter John Wallis 1975. *Book Subscription Lists*. Newcastle upon Tyne: Harold Hill & Son.
- Самарин, А.Ю. 2015. "Печатные списки подписчиков как источник социокультурного моделирования в истории читателя (на материале последней трети XVIII в.)". *КУЛЬТУРИРЫ ОБЩЕСТВО* 6: 115–122.

- Seljan, Dragutin 1842. *Književni oglas [Zemljopis ilirskih pokrajina]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6 (kao i Knjižnice grada Zagreba. Zbirka Zagrabiensia, Knjižarstvo: nakladništvo, tiskarstvo).
- Smičiklas, Tade 1876. *Život i djela Vjekoslava Babukića*. Zagreb: Tiskara "Narodnih novina".
- Spivak, Gayatri Chakravorty 2011. *Nacionalizam i imaginacija i drugi eseji*. Zagreb: Fraktura. Preveli Snježan Hasnaš i Damir Biličić.
- Stipčević, Aleksandar 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga III. Od početka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šporer, David 2010. *Status autora. Od pojave tiska do nastanka autorskih prava*. Zagreb: AGM.
- Šrepel, Milivoj (prir.) 1901. "Listovi iz ostavštine Dragojle Jarnevićeve". *Grada za povijest književnosti hrvatske* 3: 174–240.
- Šundalić Zlata 2013. "Čemu nas uči stara hrvatska knjiga". *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 29: 29–51.
- Thomas, A. M. 1998. "There is Nothing So Effective as a Personal Canvass." *Revaluing Nineteenth-Century American Subscription Books*. *Book History* 1/1: 140–155.
- Trnski, Ivan (Tèrnski, Ivan) 1842. *Poziv k predplati [Pěsmotvore Ivana Tèrnskog]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.
- Tryon, W. S. 1947. "Book Distribution in Mid-Nineteenth Century America. Illustrated by Publishing Records of Ticknor and Fields, Boston". *The Papers of Bibliographical Society of America* 41/3: 210–230.
- Uprava Hrvatske Enciklopedije s.a. [194?] *Narudžbenica. Hrvatska Enciklopedija*. Knjižnice grada Zagreba. Zbirka Zagrabiensia, Knjižarstvo: nakladništvo, tiskarstvo, KNJI 655.
- Velagić, Zoran i Nikolina Dolfić 2009. "Knjižarski oglasi u 'Kraljskom Dalmatinu' i 'Zori dalmatinskoj'". *Libellarium* 2/1: 47–63.
- Veselić, Krunoslav J. 1848. *Oglas [Dobar Domaćin]*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zbirka rukopisa i starih knjiga. *Domaći i strani plakati nepoznata sadržaja. 5. Književne objave, katalozi i sl. Hrvatska I*, R VIIIa, K-6.
- Vodnik, Branko 1906. "Hrvatska preporodna knjiga u trgovini". *Savremenik* 1/2: 110–115.
- Vračan, Josip 1823a. *Razlaganje svete evangeliumov za czelo leto nedely razlaganye svete evangeliumov. Perva kniga*. Varaždin: Ivan Sangill.
- Vraz, Stanko 1845. "Knjixevni oglas [Gusle i tambura Stanka Vraza]". *Zora dalmatinska*, 17. 2. 1845.
- Vraz, Stanko 1864. *Děla stanka Vraza. Drugi dio. Glasi iz dubrave Žerovinske; Gusle i tambura*. Zagreb: Matica ilirska.
- Vukotinović, Ljudevit s.a. [1842] *Ruže i tårnje*. Zagreb: F. Župan.
- Wallis, P. J. 1974. "Book Subscription Lists". *The Library* 5/3: 256–286.
- Zaradija Kiš, Antonija i Ines Sabotić (ur.) 2016. *Putovima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću. Sv. Martin, simbol dijeljenja / Sur les chemins européens du patrimoine immatériel au XXIe siècle. Saint Martin, symbole du partage*. Institut za etnologiju i folkloristiku i Kulturni centar sv. Martin, Hrvatska: Zagreb.
- Appendini, Francesco Maria 1833. *Esame critico della questione intorno alla patria di s. Girolamo*. Zara: della tipografia Battara.
- Katalinić, Ivan (Cattalinich, Giovanni) 1835. *Storia della Dalmazia. Tomo III*. Zara: Tipi dei Fratelli Battara.
- Dombay, Franz 1794. *Geschichte der Mauritanischen Könige*. Agram: im Verlage der bischoeflichen Buchhandlung (digitalizirani primjerak: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/Vta2/bsb10249450/bsb:BV004227525?page=10>).
- Domin Petruševečki, Imbrih (Domin, Imbrih) 1818. *Predznanya pravicz szamoszvojneh vugerzkeh*. Zagreb: z-Novoszelckemi szlovami.
- Domin Petruševečki, Imbrih (Domin, Imbrih) 1819. *Dogodozpisz pravicz szamoszvojneh vugerzkeh*. Zagreb: z-Novoszelckemi szlovami.
- Domin Petruševečki, Imbrih (Domin, Imbrih) 1831. *Navuchanye vu praviczah szamoszvojneh vugerzkeh. Knjiga III. Od Tusbih*. Zagreb: z-Szlovami Franceza Suppan.
- Hektorović, Petar 1846. *Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari složene*. Prir. S. Ljubić. Zadar: Bratja Battara tiskari izdatelji.
- Jarnević, Dragojla 1843. *Domorodne poviesti*. Karlovac: Tiskom k. p. tiskarne Ivana N. Prettnera.
- Караджић Стефановић, Бук 1845. *Српске народнејесме. Књига друга*. Беч: у Штампарији Јерменскога Манастира.
- Караджић Стефановић, Бук 1862a. *Српске народнејесме. Књига трећа*. Беч: у Штампарији Јерменскога Манастира.
- Караджић Стефановић, Бук 1862b. *Српске народнејесме. Књига четврта*. Беч: у Штампарији Јерменскога Манастира.
- Marjanović, Stjepan 1839. *Pravda. Ili Skerb poglavarah za dobro podložnikah svojih*. Pečuh: Tisak biskupske tiskarne.
- Matić, Ambroz (Mathich, Ambrox) 1827. *Racsun za pervu i drugu godinu shkulsku*. Osijek: Slovima Divaldovima povlast. knjigotisca.
- Menis, Wilhelm (Menis, Guglielmo) 1848. *Il mare Adriatico. Descritto ed illustrato con notizie topografiche, idro-geologiche, fisiche, etnografiche e storiche*. Zara: Fratelli Battara.
- Mikloušić, Toma (Mikloushich, Tomáš) 1821. *Izbor dugoványh vszakoverztnéh za haszen, y razveszelénye szlusechéh*. Zagreb: vu Novoszelckoj Szlovarnicze.
- Nagy, Antun (A. N.) 1821. *Opísànje xivóta svéte Genovéve rodjene Wojvodkinje od Brabanta udáte preko Knjegine od Triera*. Budim: Kraljevaska mudro-ucsna Pesh-tanske Skupshtine sloví.
- Николајевић, Георгій 1840. *Млагић како треба да се изобрази. Съ краткимъ додаткомъ како се треба по школама и по путу владати*. Задар: у књигопечатни браће Баттара.
- Vračan, Josip 1823b. *Razlaganye svete evangeliumov za czelo leto nedely razlaganye svete evangeliumov. Tretja kniga*. Varaždin: z-slovami Ivana Sangilla.
- Vraz, Stanko 1841. *Glasi iz dubrave Žeravinske. Povjestice*. Zagreb: Tiskarna dra. Ljudevita Gaja (digitalizirani primjerak: <http://kgzdz.arhivpro.hr/?kdoc=11017847>).

Vraz, Slavko 1845. *Gusle i tambura. Različite psni*.
Prag: u Nar. českoj tiskarni Jar. Pospíšila.

*За што? Зато... или изрцнение найобичнии
явления, коя с естествос быбаю.* 1842. Задар: у кнјиго-
пећатни браће Баттара. Превео с талијанског Тео-
филь Стефановић.

SUMMARY

SUBSCRIPTION LISTS AS A PARATEXT: FROM SOCIAL HIERARCHY TO AN IMAGINED COM- MUNITY

The article explores the idea of interpreting a subscription list as a historically specific element of the book. On the example of lists related to the Croatian context, using the analytical category of paratext devised by Gérard Genette, the article identifies the basic temporal, spatial, substantial, pragmatic and functional features of a subscription list. Extrapolated features are interpreted from the perspective of book history and cultural and social history, fostering themes such as the relationship of literature and the economy, art patronage and subscription, creating a literary audience and nation-building.

Key words: subscription, subscription lists, paratext, history of the book and reading, Croatia